

३.३ चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत उपयोगमा स्थानीय समुदाय र सरकारको अन्तरविरोध

पृष्ठभूमि

देशको पहिलो राष्ट्रिय निकुञ्ज चितवन निकुञ्ज स्थापना भएको ५० वर्ष पूरा हुन लागेको छ। वि.सं.२०२९ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन जारी भएपछि २०३० सालको असोजमा चितवन निकुञ्ज स्थापना भएको थियो। निकुञ्जको आन्तरिक सुरक्षामा नेपाली सेनाको जिम्मेवारी रहेको छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ को दफा ३३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले २०५२ फागुन २८ गते “मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियामावली २०५२” सार्वजनिक गर्‍यो। यसले मध्यवर्ती क्षेत्रको सीमाङ्कन, व्यवस्थापन, उपभोक्ता समिति गठन, मध्यवर्ती क्षेत्रका निषेधित कार्यहरू, वन विकाससम्बन्धी व्यवस्था, सामुदायिक विकास, रकम जम्मा गर्ने र क्षतिपूर्ति निर्धारण लगायतको सीमा निर्धारण गर्‍यो। यसैबीच सरकारले स्थानीयलाई पनि संरक्षणमा समेट्न भन्दै निकुञ्जसँग जोडिएको भूभागलाई २०५३ सालको मङ्सिर १७ गते चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा गरेर कार्यक्रम र बजेट व्यवस्था गर्न थाल्यो। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज वरिपरिको मध्यवर्ती क्षेत्र ७ सय ५० वर्गकिलोमिटर क्षेत्रमा फैलिएको छ। निकुञ्जसँग सीमाना जोडिएका चितवनसहित, नवलपरासी (नवलपुर) र मकवानपुर तथा पर्सा गरेर चार जिल्लाका ८० हजार घरधुरी मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। एक महानगरपालिका, आठ नगरपालिका र तीन गाउँपालिका गरेर १२ स्थानीय तहका १ सय २२ ओटा वडाहरू मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्दछन्। मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका २०५६ मार्फत पनि यस क्षेत्रमा हुने कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ साथै मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियामावलीलाई सरकारले २०७५ मा परिमार्जित गरेको छ।

मध्यवर्ती क्षेत्र (बफर जोन) ले स्थानीयलाई नियमित रूपमा वन पैदावार उपभोग गर्न पाउने सहूलियत प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज वा

आरक्ष वरिपरिको तोकिएको क्षेत्र जनाउँछ। यस्तो क्षेत्रमा वारम्बार वन्यजन्तु ओहोरदोहोर गरिरहने हुँदा त्यहाँको भू-उपयोग वन्यजन्तुमैत्री हुनुपर्ने मान्यता छ। मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण गरी निकुञ्जको दीर्घकालीन संरक्षण कार्यलाई सहज र द्वन्द्वमुक्त बनाउने उद्देश्यले कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो। नेपालमा वि.सं. २०४९ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ लाई संशोधन गरेपछि मात्र सुरुवात भयो। मध्यवर्ती क्षेत्रको भू-उपयोग वन क्षेत्रबाहेक खेतीपाती र बसोबासमा भएको छ। यस्तो क्षेत्रको व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ ले सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षले आर्जन गरेको ३० देखि ५० प्रतिशतसम्म आम्दानी खर्च गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। मानव जाति र प्रकृतिबीच सन्तुलित सम्बन्ध कायम राख्न यो कार्यक्रम उपयोगी देखिएको छ।

अर्कोतर्फ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले मध्यवर्ती सामुदायिक वनको व्यवस्थापन, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्नेलगायत आफ्नो क्षेत्रको जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई सुम्पिएको छ।

राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापनासँगै स्थानीय समुदायलाई वन पैदावार उपभोग गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गरियो। निकुञ्जमा वन्यजन्तुको संख्यामा वृद्धि भएसँगै वन्यजन्तुले मानिस, पशुधन र बालीनालीलाई क्षति पुऱ्याउन थाले। यसबाट मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व बढ्यो। यो समस्या समाधान गर्न स्थानीय बासिन्दाका वन पैदावारका आवश्यकता निकुञ्ज बाहिरै पूरा गर्नुपर्ने र जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउनुपर्छ भन्ने सोचको विकास भयो। यो सोचलाई कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षको मध्यवर्ती क्षेत्र तोक्ने र स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जन सुधार गर्न वातावरणमैत्री कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने कानुनी व्यवस्था गरियो। सोको कार्यान्वयनका लागि मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियामावली २०५२ लागु गरिएको हो।

मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रम लागू भएसँगै विगत दुई दशकको अवधिमा मानव वन्यजन्तुबीचको द्वन्द्व घटेको छ। वन्यजन्तुले मानिस, पशुधन र बालीनालीलाई पुऱ्याउने क्षतिमा कमी आएको छ। वन्यजन्तु पीडितलाई राहत दिने व्यवस्था गरिएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रमअन्तर्गत ठाउँठाउँमा तारबार, पर्खाल, ट्रेन्चलाइन निर्माण तथा सोलार फेन्सिङ गरी वन्यजन्तुबाट हुने नोक्सानीलाई कम गरिएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रमा गरिएको वन व्यवस्थापनका कारण निकुञ्जभित्र हुने अनियन्त्रित चरिचरन तथा रूख कटानीमा स्वतः कमी आएको छ।

मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियममावली २०५२ संशोधन २०७५को परिच्छेद २ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षबाट प्रभावित हुन सक्ने क्षेत्र, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षको भौगोलिक अवस्थिति, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्ष क्षेत्रभित्र पर्ने गाउँ तथा वस्तीहरूको अवस्थिति, मध्यवर्ती क्षेत्रको व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले सरल र व्यवहारिक हुन सक्ने क्षेत्र यसको सीमांकन क्षेत्र भनी व्यवस्था गरेको छ।

त्यस्तै नियमावलीको परिच्छेद ५ मा मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र निर्पेधित कार्यहरू भनी उल्लेख छ। आफ्नो हक नपुग्ने कुनै भू-भाग नियन्त्रण गर्न वा रूख काट्न, वन फाँड्न वा वन क्षेत्र आवाद गर्न, वन पैदावार नास हुने कुनै काम गर्न वा वनमा आगो लगाउन, वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल असर पर्न सक्ने गरी ढुङ्गा, माटो, बालुवा वा खानी खन्न वा कुनै खनिज पदार्थ माटो वा अन्य यस्तै पदार्थ हटाउन, मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र बग्ने नदी, खोला वा पानीको स्रोतमा कुनै हानिकारक विपादी वा विस्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्न, अनधिकृत रूपमा शिकार खेलन र वन्यजन्तुलाई क्षति पुऱ्याउनु भनी उल्लेख छ।

अध्ययनको उद्देश्य

१. चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रका जनताको आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारका विषय उजागर गर्ने।
२. मानव र वन्यजन्तुबीच हुने द्वन्द्व न्यूनिकरणका लागि अपनाउनुपर्ने सतर्कता तथा उपायको खोजी गर्ने।
३. निकुञ्ज प्रशासन, सुरक्षाकर्मी र स्थानीय समुदायको सम्बन्धका अध्ययन गरी मध्यवर्ती क्षेत्रका जनताको अधिकार रक्षाका लागि राज्यलाई जिम्मेवार बनाउने।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरिएको छ।

प्राथमिक स्रोतमा

१. स्थलगत अवलोकन, भ्रमण र अनुगमन, एवम्
२. स्थानीय बासिन्दा, सम्बन्धित तहका जनप्रतिनिधि र सरोकारवाला निकायसँग गरिएका लक्षित समूह छलफल र अन्तर्वाता रहेका छन्।

द्वितीय स्रोतमा

१. राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐन, निकुञ्जको वार्षिक प्रतिवेदन, गोष्ठी, तथा मध्यवर्ती क्षेत्रका सवालमा प्रकाशित समाचार, लेख तथा रचनाहरू
२. सम्बन्धित निकायबाट भएका अध्ययन अवलोकनका प्रतिवेदनहरू रहेका छन्।

अध्ययनको सीमा

१. यो अध्ययन चितवनको मध्यवर्ती क्षेत्र (बफर जोन) को व्यवस्था, त्यसले सो क्षेत्र आसपासमा बसोबास गर्ने तथा त्यसमै आश्रित आदिवासी जनजातिको मानव अधिकारको स्थितिमा पारेको प्रभावसँगमात्र केन्द्रित छ।
२. आर्थिक सामाजिक साँस्कृतिक अधिकार र आवासको अधिकारसँग केन्द्रित छ।
३. यो प्रतिवेदनले देशका अन्य मध्यवर्ती क्षेत्रका जनताको अवस्थाको चित्रण गर्दैन।

समस्या तथा सरोकार

व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायहरू सबैमा द्वन्द्व भइरहन्छ। दुई वा सोभन्दा बढी पक्षहरूबीच विचार, उद्देश्य, चाहना, आवश्यकता, प्राथमिकता, स्वार्थ आदिमा बेमेल वा असमझदारी भएमा द्वन्द्व उत्पन्न हुन्छ। कुनै पनि क्षेत्रमा भएको द्वन्द्व समाधान भए पनि फेरि (चितवन दर्पण-५२५, इतिहास, वर्तमान र परिकल्पना) अर्को विषयमा द्वन्द्व सुरु हुन्छ। त्यसैले आजकल द्वन्द्व समाधानभन्दा द्वन्द्व व्यवस्थापन शब्द प्रचलनमा आएको छ। हुन त हरेक संस्थामा परिवर्तनका लागि निश्चित मात्रामा द्वन्द्व हुनुपर्दछ भनिन्छ। सामान्यतः आफ्नो हितका लागि अरूको अधिकार कटौती गरियो भने द्वन्द्व सृजना हुन्छ। सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक जुनसुकै

कारणले पनि द्वन्द्व हुनसक्छ। त्यसरी नै प्राकृतिक श्रोत उपभोग गरी जीवन आश्रित भएकालाई निषेध गर्दा द्वन्द्व हुन्छ।

मानव र वन्यजन्तुबीच द्वन्द्व

मानव-वन्यजन्तु दुई पक्षबीच एकले अर्कोलाई पारेको नोक्सानी तथा अवरोधले द्वन्द्व सृजना भएको हो। जङ्गलको आसपास बस्ने बासिन्दाहरू काठ, दाउरा, घाँस, खर, खडाइ सङ्कलन गर्ने, गाईवस्तु चराउने, गिटी, बालुवा, ढुङ्गा उत्खनन गर्ने गर्दथे। जब संरक्षित क्षेत्र घोषणा भयो मानिसहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक प्राकृतिक स्रोत उपयोग गर्न निषेध गरियो। फलस्वरूप, निकुञ्ज र स्थानीय जनताबीच द्वन्द्व बढ्दै गयो। मध्यवर्ती संरक्षण क्षेत्र वरिपरि पनि वन्यजन्तुको सङ्ख्या बढ्दै जानु, निकुञ्जमा अतिक्रमण बढ्दै जानु, घाँसे मैदान कम भई वन्यजन्तुलाई आहारको कमी हुनु आदि कारणले वन्यजन्तु गाउँ प्रवेश गर्न थाले। वन्यजन्तुले खेतीपाती, तरकारी, घर, गोठ नष्ट गर्नेदेखि घरपालुवा जनावर तथा मानव समुदायमाथि आक्रमणका घटना बढ्दै जाँदा मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व बढ्दै गयो।

निकुञ्ज क्षेत्र वन्यजन्तुको संरक्षण क्षेत्र घोषणा भएपछि निकुञ्जको नीतिले बोटे, मुसहर, माभी, सुकुम्बासी तथा जङ्गलमा आश्रित परिवारलाई जीवनयापन गर्न कठिन भयो। जडिवुटी खोज्न, निउरो ल्याउन वा माछा मार्न समेत निषेध गरेपछि उनीहरूको जीवन कष्टकर हुन पुग्यो। निकुञ्ज र वन्यजन्तुप्रतिको जनआक्रोशले गर्दा चोरी सिकारी पनि बढ्नुका साथै मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व चनौतीपूर्ण हुँदै गएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रका बासिन्दाहरूको कृषि उत्पादनहरू सबभन्दा बढी बँदेल त्यसपछि गैंडा, मृग, हरिण आदिले नोक्सान पुऱ्याएको देखिन्छ। बाघले घरपालुवा जनावर तथा मानिसमै आक्रमण गरी क्षति गरेको छ भने जङ्गली हात्तीहरूले घर, गोठ, गोदाम भत्काउनेदेखि मानवीय क्षतिसम्म गरेको देखिन्छ। यति ठूलो जोखिम सहेर पनि निकुञ्ज आसपासका जनताहरू वन्यजन्तु संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा सचेत देखिन्छन्।

तर, वन्यजन्तुको आक्रमणबाट बसेंनौ धनजनको क्षति स्थानीयले व्यहोर्नु परेको छ। मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा हुनुअघि देखिनै निकुञ्ज छेउमा बस्ने सर्वसाधारण घाँस दाउरा र अन्य आवश्यक सामग्री लिन निकुञ्ज जाने गर्दथे। त्यसबेला पनि निकुञ्ज प्रशासन उनीहरूलाई रोक्दथ्यो।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को पाँच महिनामा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा वन्यजन्तुको आक्रमणबाट चार जनाको मृत्यु भएको छ। सोही अवधिमा विभिन्न जनावरको आक्रमणमा परी २९ जना घाइते भएका छन्। निकुञ्जका सूचना अधिकारी गणेशप्रसाद तिवारीका अनुसार चालु आवमा गैंडा, हात्ती, बँदेल र गौरीगाईको आक्रमणबाट एक/एक जनाको मृत्यु भएको हो। यस्तै सोही समयमा हात्तीको आक्रमणबाट चार, गैंडाको आक्रमणबाट १५, बाघको आक्रमणबाट तीन, भालुको आक्रमणबाट चार, जङ्गली बँदेलको आक्रमणबाट दुई र मगर गोहीको आक्रमणबाट एक जना घाइते भएका छन्। घाइतेमध्ये १६ सामान्य तथा १३ जना गम्भीर भएको उनले जानकारी दिए। चालु आवमा मानवीय क्षति, घरगोठ क्षति र भण्डारण गरिएको अन्नको क्षतिवापत निकुञ्जले ८० लाख ७३ हजार क्षतिपूर्ति तिरेको छ। निकुञ्जले वन्यजन्तुबाट भौतिक तथा मानवीय क्षति भएका पीडित परिवारलाई आव २०७५/७६ देखि आव २०७८/७९ को कात्तिक मसान्तसम्म रु ६ करोड २५ लाख ४४ हजार राहत वितरण गरेको छ।

मृतक चारै जनाको परिवारलाई ४० लाख राहत रकम वितरण गरिएको छ। त्यस्तै वन्यजन्तुबाट सामान्य घाइते भएका पीडित परिवारलाई ३ लाख ७ हजार रुपियाँ र गम्भीर घाइते भएका पीडित परिवारलाई १३ लाख १६ हजार उपलब्ध गराएको तिवारीले जानकारी दिए। वन्यजन्तुको आक्रमणबाट आव २०७३/७४ मा १०, आव २०७४/७५ मा पाँच, आव २०७५/७६ मा १२, आव २०७६/७७ मा नौ र आव २०७७/७८ मा १२ जनाको मृत्यु भएको थियो। निकुञ्ज र स्थानीयवासीबीच द्वन्द्व बढेपछि मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समितिको अवधारणा ल्याएर निकुञ्जको आम्दानीको ५० प्रतिशतसम्म मध्यवर्ती क्षेत्रमा खर्च गर्न थालिएको छ।

निकुञ्जभित्र बासस्थल राम्रो नहुँदा वन्यजन्तु मध्यवर्ती वन र खेतमा आउने र घटना हुने गरेको हो। यसका लागि स्थानीय जनतालाई जोखिमबाट जोगाउन सरकारले दिगो कार्ययोजना सहितको कार्यक्रम ल्याउनु पर्छ। आम्दानी र बजेट छुट्याएर मात्र सम्भव हुँदैन। पटिहानीमा कङ्क्रिट पर्खाल लगाएको क्षेत्रमा अहिले ढुक्कले खेतीपाती हुने गरेको मध्यवर्ती समितिका पूर्व अध्यक्ष शंकर महतो बताउँछन्। यस्ता कार्यक्रमलाई मध्यवर्ती क्षेत्रका अन्य स्थानमा पनि लागु गर्दै जान सकिन्छ।

सुरक्षाकर्मी र स्थानीय समुदायविचको द्वन्द्व

मध्यवर्ती क्षेत्रको सुरक्षाको जिम्मा नेपाली सेनाको खड्गदल गणले लिएको छ। सोही क्षेत्रलाई आफ्नो जीविकोपार्जनको माध्यम बनाएका स्थानीय समुदायलाई सुरक्षाकर्मीले निकुञ्जको सुरक्षाको बाधक मान्दछ र स्थानीय समुदायको सामाजिक गतिविधिलाई बन्देज लगाउँदै आएको छ। चरिचन, घाँस, दाउरा, सातर, माछा तथा कन्दमूलको स्रोत साधनमा सुरक्षाकर्मी बाधक बन्दछ भने सुरक्षाकर्मीलाई स्थानीय जनतालाई श्रेटकारूपमा लिएको छ।

कुसुम घटना

माडी नगरपालिका-९ मा रहेको कुसुमखोलामा निकुञ्जबाट खटिएका कर्मचारी र सैनिकको टोलीले कुसुमखोलाका काजीमानको पुख्र्यौली घर र दीपबहादुरको घरमा २०७७ साउन ३ गते आगजनी गर्नुका साथै अन्य आठ ओटा घरमा घर हात्ती लगाएर भत्काउँदै बाँकी बस्ती पनि एक साताभित्र खाली गर्न आदेश दिएको थियो। दुई दशक अघिदेखि कुसुमखोलामा भन्डै २ सय घरधुरी रहेकामध्ये प्याउलीमा वडा नम्बर-९ कै राईडाँडामा र वडा ७ को परूईमा राखिएको थियो। तर, निकुञ्जको अवरोधका कारण कुसुमखोलाबाट विस्थापितको उचित व्यवस्था हुन सकेको छैन।

चेपाङहरूलाई नयाँ घर बनाउन बजेट विनियोजन भएको भए पनि निकुञ्ज प्रशासनले काम अघि बढाउन नदिँदा बजेट नै फ्रिज भएको छ। कुसुमखोलाबाट विस्थापित भएका र त्यहीं बस्दै आएका विपन्नलाई व्यवस्थापन गर्न नगरपालिकाले पहिलो चरणमा प्रदेश सरकार, नगरपालिका र दाताको सहयोगमा ९० वटा घर निर्माण थालेको थियो। तर, निकुञ्जले काम अगाडि बढाउन दिएन। परोइ खोलाकिनारमा ५० वटा घर बनाउन पोल गाड्दै गर्दा निकुञ्जले रोक्न थाल्यो। माडी नगरपालिका-९, राईटोलमा निकुञ्जको अवरोधबीच ६० ओटा घर निर्माण गरिएको छ।

कुसुमखोलाका चेपाङलाई निकुञ्जको जग्गाबाट विस्थापित गराएर नगरपालिकाले पुनः निकुञ्जकै जग्गामा ल्याएर राखेको छ। फेरि यहाँबाट विस्थापित हुनपर्ने उनीहरूको गुनासो छ। कतिपल्ट सुकुम्वासी हुने ?

माडी नगरपालिका वडा नं-८, इन्द्रवस्ती र साविकको जीवनपुर आधारभूत विद्यालय नजिकैका

ठाउँमा अस्थायी टहरा निर्माण गरी कुसुमखोलावासी बसाइँ सर्न थालेका छन् र हालसम्म सो क्षेत्रमा ९३ घरधुरी कुसुमखोलावासी बसाइँ सरिसकेका छन्। कुसुमखोलावासीहरू बसाइँ सरी आएको सो क्षेत्रमा घाँघर खोलाको कटान सम्भावना छ। त्यसको तटबन्ध, शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्था र सुरक्षित बासको प्रबन्ध छैन।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने बाँदरभुलाको करिब १ हजार विघामा ७ सय घरधुरी बसोबास गर्दै आएका छन्। दैवी प्रकोपका कारण सुकुमवासी बनेका बासिन्दा सो सार्वजनिक जग्गा अतिक्रमण गरी बसोबास गर्दै आएका हुन्। उनीहरूलाई जिल्ला वन कार्यालयले हटाउन कोसिस गरेको थियो। सो ठाउँ २०५३ सालमा निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा परेपछि निकुञ्जले दुईपटक हटाउने प्रयास गरे पनि सफल भएको थिएन। विसं २०४८ तिरबाट सो ठाउँमा बस्ती बस्न सुरु गरेको हो।

माडीकै वाल्मीकि आश्रम वरिपरि बसोबास गर्दै आएका सुकुमवासी परिवारहरूको दैनिकी पनि कष्टकर बन्दै गएको छ। जग्गा पाउने आशमा २०२० सालदेखि बसोबास गर्दै आएका आठ घर सुकुमवासी रहेका छन्। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जसँग जोडिएको वाल्मीकि आश्रमको भूगोल चितवन जिल्लासँग जोडिएको भए पनि पूर्वी नवलपरासी विनयी त्रिवेणी गाउँपालिकाको त्रिवेणीधामदेखि नारायणी नदीमा डुङ्गाबाट मात्र जान सकिने अवस्था रहेको छ।

चेपाङहरू ३० औँ वर्षदेखि बसोबास गरी आएको यस क्षेत्र मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र पर्दछ र उनीहरूलाई स्थानीय निकायले घरधुरी प्रमाण दिएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्न कानूनतः मिल्छ। चेपाङ समुदायले विभेद, असमानता, बहिष्करण, अन्याय भोगिरहेका छन् र उनीहरूको भूमि र स्रोत राज्यले हड्पेका कारण निरन्तर लोपोन्मुख बनाइएका छन्। नेपालको संविधानको धारा ३७ तथा आवासको हकसम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा ३ र ७ ले आवासको हक सुरक्षित गरेको छ।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज त्यहाँका आदिवासी थारु, कुमाल, बोटे, माभी, चेपाङलाई विस्थापन गरी बनाइएको हो। मञ्जुरीबिना लिइएका जमिन फिर्ता पाउने, जमिनको बदला जमिन पाउने, त्यो काबुवाहिरको परिस्थिति परी फिर्ता दिन नसकिएमा त्यसको न्यायोचित क्षतिपूर्ति पाउने आदिवासीको अधिकार मानवअधिकारका कानूनहरूले प्रदान गर्दछन्।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ ले निकुञ्जको आम्दानीको ३० देखि ५० प्रतिशत रकम मध्यवर्ती क्षेत्र उपभोक्ता समितिलाई दिनसक्ने व्यवस्था गरेको छ। जसअनुसार चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जका २२ वटा मध्यवर्ती उपभोक्ता समितिलाई वार्षिक ६ करोडभन्दा बढी रकम जान्छ। निकुञ्जबाट आउने रकममध्ये उपभोक्ता समितिले ३० प्रतिशत, संरक्षण कार्यक्रम र सामुदायिक विकास कार्यक्रमले ३० प्रतिशत, २० प्रतिशत आयआर्जन तथा सीप विकास कार्यक्रम र १०/१० प्रतिशत संरक्षण शिक्षा र प्रशासनिक काममा खर्च गर्नुपर्छ। सो रकम सुकुमवासी व्यवस्थापनमा खर्च गर्न नसकिने होइन।

मध्यवर्ती क्षेत्रमा माडी नगरपालिकाको सम्पूर्ण क्षेत्र २ सय १८ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रफलमा मध्यवर्तीअन्तर्गत पर्छ। पछिल्लो समय प्राकृतिक स्रोतसाधन उपयोगको विषयमा माडी नगरपालिका र निकुञ्जबीच विवाद बढेको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रमा तीनओटै तह आआफ्नै कानूनले शक्तिशाली छन्। क्षेत्राधिकार जुधेको छ, तर यस विषयमा छलफल गर्न समन्वय गर्ने कानुनी आधार छैन। तीनै तहले एकअर्कालाई टेढैनन् र एकअर्काको अस्तित्वलाई स्वीकारेको पाइँदैन। सबै पक्ष एकै ठाउँमा बसेर समस्याको समाधानका लागि पहल गर्ने साभा मञ्चको अभाव छ।

समुदाय र सुरक्षाकर्मीको सम्बन्ध

वन पैदावारका लागि निकुञ्ज क्षेत्रमा जाँदा हप्कीदप्की र कुटापिट गर्ने भएकाले सेनासँग स्थानीयको सम्बन्ध राम्रो थिएन। तर पछिल्ला वर्षहरूमा भने सेनासँग विगतको जस्तो तिक्तता नरहेको स्थानीय बताउँछन्। विगतमा स्थानीयसँग सेनाको सम्पर्क र संवाद नै नहुँदा आपसमा दूरी र बैरभाव थियो। पछिल्लो समय दुवैविच सहकार्य मात्र बढेको छैन, सहयोग आदानप्रदान पनि हुन थालेको छ। संरक्षणमा स्थानीय समुदाय, नेपाली सेना र निकुञ्ज प्रशासनलाई मध्यवर्ती क्षेत्र कार्यक्रमले एकै ठाउँमा ल्याएसँगै निकुञ्ज प्रशासन र सेनासँग समुदायको तनाव घटेको हो। संरक्षण कार्यमा स्थानीयलाई प्रत्यक्ष सहभागी गराउन मध्यवर्ती क्षेत्रमा २२ ओटा उपभोक्ता समिति बनाइएको छ। यो रकम उपभोक्ता समितिले प्राथमिकताका आधारमा सामुदायिक विकास, सिंचाइ, संरक्षण तथा आयआर्जन, घाँसे मैदान व्यवस्थापन लगायतमा खर्च गर्ने गर्छ। यस वर्ष समितिहरूले १३ करोड पाए।

स्थानीयले निकुञ्ज क्षेत्रको संरक्षणमा सहकार्य गर्छन् भने निकुञ्ज प्रशासनले पनि स्थानीयको समस्यालाई सम्बोधन गर्छ। निकुञ्ज नजिकैका गाउँमा वन्यजन्तुबाट समस्या भए स्थानीयको सहयोगका लागि तत्काल सेना पुग्छ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज र आदिवासी जनजाति

जैविक विविधतासम्बन्धी विज्ञहरूको अनुसार आदिवासी जनजातिहरूको आर्थिक जीवन प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर हुन्छ। संस्कृति र प्रकृतिविच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ। तर, निजीकरण, भुमन्डलीकरण र खुला बजारीकरणजस्ता घातक पुँजीवादी अर्थ व्यवस्थाको अतिक्रमणले गर्दा जनजाति क्षेत्रका प्राकृतिक स्रोत र जैविक विविधताको अत्याधिक दोहन भएकोले समग्र वातावरणमा नै तीव्र ह्रास आएको छ। नेपालमा पनि आदिवासी जनजाति बसोवास गर्ने क्षेत्र प्राकृतिक स्रोत र जैविक विविधताका लागि अत्यन्त धनी मानिन्छ। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा बसोवास गर्ने रैथाने बासिन्दाहरू भनेका चेपाङ, थारू, दराइ, माभी, बोटे, तामाङ आदि पर्दछन्।—प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा आदिवासी जनजातिहरूको बसोवास क्षेत्रमा पाइने प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधताको उपयोगबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँड गर्दा आदिवासी जनजातिहरूले पनि लाभको ५० प्रतिशत पाउनुपर्ने प्रावधान छ।

जीवन गुजाराको अन्य विकल्प केही नभएर सुकेर कुहिएका दाउरा बटुल्न, फलफूल/कन्दमुल खोज्न, तामाटुसा/सागपात टिप्न, लिसोपासो थाप्न तथा माछा मार्न राष्ट्रिय निकुञ्जको छेउछाउ पसेका चेपाङ माभी, बोटे, दराइ, थारू, तामाङ लगायतका गरीब तथा निमुखा आदिवासी जनजातिहरू निकुञ्जको चर्को दण्डसजायको भागी मात्र नबनेर निकुञ्ज सुरक्षाकर्मीको गोलीको निशाना बन्ने गर्छन्। वि.सं.२०७७ साउन १ गते चितवन राप्ती नगरपालिका वडा.नं. २ मा बसोवास गर्ने एकजना चेपाङ घाँगी कीरा खोज्न राप्ती नदीको छेउको खोलामा जादाँ राष्ट्रिय निकुञ्जको सुरक्षाकर्मीबाट निर्मम कुटाइ खाएर उनले ज्यान गुमाए। माडी नगरपालिका वडा.नं. ९ कुसुमखोला बस्ने चेपाङहरूको घरबस्ती २०७७ साउन ३ गते उनिहरूको पूर्व जानकारी बिना राष्ट्रिय निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीहरू आएर वर्षाको समयमा जलाउने र भत्काउने गरी विचल्लीमा पार्ने काम भयो।

अर्कोतर्फ वन जङ्गल र जलस्रोतमा पहुँचको अभाव भएपछि पार्क संरक्षित क्षेत्र तथा बफर जोनमा बसोबास गर्ने चेपाङ लगायतका समुदाय र वन्यजन्तुहरूबीच विभिन्न समयमा द्वन्द्व सिर्जना भइरहेको छ। बागमती प्रदेश अन्तर्गत चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको प्राकृतिक स्रोतमाथि भर पर्दै आएका उनीहरूलाई निकुञ्ज स्थापनापछि जल जमिन र जङ्गलमा आश्रित जीवनपद्धतिलाई निषेध गर्नेगरी सरकारले बनाएको वन संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी विभिन्न नियम कानुनले थप समस्या र चुनौती निम्त्याएको छ। त्यसैगरी संविधानसभा सदस्य तथा चेपाङ सङ्घको पूर्व अध्यक्ष गोविन्द राम चेपाङले राष्ट्रिय निकुञ्ज आसपास क्षेत्रमा बसोबास गर्ने थारु कुमाल, बोटे माझी तथा चेपाङ जातिलाई राष्ट्रिय निकुञ्जले विभेद गरेको बताउँछन्।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धी-१९९ मा विकासको वा कुनै पनि भौतिक निर्माणको नाममा आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको पुर्ख्यौली भूमिबाट विस्थापन गर्न नपाइने प्रावधान छ। राज्यले आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो पुर्ख्यौली भूमिबाट विस्थापन गर्नेपरे उनीहरूको पूर्व सुसूचित सहमतिमा उचित क्षतिपूर्ति दिएर मात्र विस्थापन गर्नुपर्ने उल्लेख छ। तर, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जले पदमपुरबाट त्यहाँ पुस्तौंदेखि बसोबास गर्दै आएका चेपाङहरूलाई उनीहरूको सहमति र उचित क्षतिपूर्ति विना पुरै गाउँ विस्थापन गरेको घटना पनि छ। त्यस विस्थापनबाट उनीहरूको आर्थिक जीवन तथा भाषा संस्कृति र जातीय पहिचानमा के असार पर्छ भन्ने बारे राज्य संवेदनशील देखिएन। माडी नगरपालिका वडा.नं. ९ कुसुमखोला बस्ने चेपाङहरूको घरबस्ती उनीहरूको पूर्व जानकारी विना ०७७ साउन ३ गते राष्ट्रिय निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीहरू आएर जलाउने र भत्काउने काम भयो। राज्य यो घटनामा पनि संवेदनशील देखिएन।

समस्या समाधानका लागि नयाँ ऐन कानून निर्माणको आवश्यकता

चेपाङ, बोटे माझी कुमाल थारुलगायत अति सिमान्तकृत समुदाय पुस्तौंदेखि वन, जङ्गल तथा नदी किनारका छेउमा बसोबास गर्दै आएका छन्। विशेषगरी वन, जल, जमिन र जङ्गलमा आदिवासी जनजाति

आश्रित छन्। तर, सरकारले जैविक विविधता संरक्षण पद्धतिको अभ्यास सुरु गरेपछि ती अति सिमान्तकृत चेपाङ लगायतका समुदायको अवस्था, बसोबास र जीवनशैली भने जोखिममा परेको छ। किनकी वन जङ्गल र जलस्रोतमा पहुँचको अभाव भएपछि पार्क संरक्षित क्षेत्र तथा बफरजोनमा बसोबास गर्ने चेपाङ लगायतका समुदाय र वन्यजन्तुहरूबीच विभिन्न समयमा द्वन्द्व सिर्जना भइरहेको छ। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको प्राकृतिक स्रोतमाथि भर पर्दै आएका उनीहरूलाई निकुञ्ज स्थापनापछि जल जमिन र जङ्गलमा आश्रित जीवनपद्धतिलाई निषेध गर्नेगरी सरकारले बनाएको वन संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी विभिन्न नियम कानुनले थप चुनौतीहरू खडा गरेको छ। संरक्षित क्षेत्रमा आदिवासी समूहको पुर्ख्यौली बासस्थान रहेको कुरा त स्थापित भएको छ। तर, सो क्षेत्रमा पार्क तथा संरक्षित क्षेत्र निषेधित गरिनुले उनीहरूको बासस्थान, अस्तित्व र जीवनशैलीमाथि ठूलो समस्या सिर्जना भएको हो।

मध्यवर्ती क्षेत्रमा भएको समस्याका नाममा सरकारले गर्ने कामको अवस्था

मध्यवर्ती क्षेत्रमा आउने बजेट विभिन्न पाँच शीर्षकमा खर्च हुन्छ। सामुदायिक विकासमा ३० प्रतिशत, संरक्षण कार्यमा ३० प्रतिशत, आयआर्जन र सीप विकासमा २० प्रतिशत, संरक्षण र शिक्षामा १० प्रतिशत र मध्यवर्ती उपभोक्ता समितिहरूको प्रशासनिक काममा १० प्रतिशत खर्च हुन्छ। जङ्गली जनावरले स्थानीयको ज्यान लिएमा मृतकका परिवारले राहत स्वरूप १० लाख रुपियाँ पाउँछन्। घाइतेले उपचार खर्च पाउँछ। मेघौली आसपास ४५ प्रतिशत थारुहरू छन्। थारुलाई मर्दा, पर्दा, हरेक धार्मिक, साँस्कृतिक पर्व र कार्यमा माछा चाहिन्छ। निकुञ्जभित्र हैन मध्यवर्तीकै घोला खोल्सामा पनि माछा मार्न पाइन्छ। मध्यवर्ती व्यवस्थापन समितिका वर्तमान अध्यक्ष प्रकास ढुङ्गानाले राहत र क्षतिपूर्तिको प्रकृया सहज बनाउने, कम भएको रकम बढाउने काम गर्न आवश्यक रहेको बताए।

भरतपुर महानगरपालिकाको वडा नम्बर १३ र २२ मा पर्ने पटिहानी राप्ती किनारका बोटे समुदायका हरेक व्यक्तिहरू खोला र नदीमा माछा मार्न पाउनुपर्ने आफ्नो परम्परागत पेशामा सरकारी हस्तक्षेप नहोस् भन्ने चाहान्छन्। उनीहरूको पितापुर्खाले माछा माडै आएको खोला अहिले चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको

सीमानाभिन्न पर्दछ। जहाँ निकुञ्जले दिने अनुमतिपत्र भएकाले मात्रै माछा मार्न पाउँछन्। भरतपुर महानगरपालिका-२२ को बोटे टोलमा भण्डै ६८ घरधुरी छन्। महानगरपालिकाको सबैभन्दा ठूलो बोटे बस्ती यही भएको बडाध्यक्ष विष्णुराज महतोले बताए। पटिहानी राप्ती किनारमा भण्डै १ सय घर अल्पसङ्ख्यक आदिवासी बोटे समुदायहरूको बसोबास छ। माछा मार्नु बोटेहरूको परम्परागत पेसा भएको र निकुञ्जले यसमा बन्देज लगाएको नेपाल बोटे समाज चितवनकी अध्यक्ष इन्दिरा बोटेको आरोप छ। लाइसेन्स हुनेले मात्रै निश्चित सर्त र समय सीमाभिन्न रहेर माछा मार्न पाउँछन्। त्यसैले सबै बोटे समुदायका सबैले माछा मार्न पाउँदैनन्।

सुभावाहरू

१. वन्यजन्तु गाउँ प्रवेशमा रोक लगाउन आरसीसी सहितको मेस जालीको पर्खाल लगाउने।
२. निकुञ्जभित्र वन्यजन्तुलाई पर्याप्त हुने गरी घाँसे मैदान र खानेपानीको व्यवस्था गर्ने।
३. जैविक विविधता संरक्षण र पर्यटन विकासवारे स्थानीय जनताबिच सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
४. निकुञ्ज, सुरक्षा निकाय र स्थानीय जनताको सहकार्यमा संरक्षण एवम् विकासका योजना, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने।
५. वन्यजन्तु पीडित जनतालाई पर्याप्त क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने।
६. आवश्यक स्थानमा सुरक्षा पोष्ट थप गरी गस्ती बढाएर चोरी शिकारी, अवैधानिक वन प्रवेश, प्राकृतिक स्रोतहरूको दोहन तथा निकुञ्ज एवम् सामुदायिक वन अतिक्रमण रोक्ने।
७. संरक्षित क्षेत्रमा के गर्न हुन्छ, के गर्न हुँदैन भन्ने बारे आचार संहिताको होडिड बोर्ड राख्ने।
८. निकुञ्ज तथा मध्यवर्ती ऐन, नियम समयसापेक्ष परिवर्तन गर्ने।
९. स्थानीय समुदायहरूका लागि यस्ता नयाँ रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्ने।
१०. घरपालुवा जनावरको बीमा सरकारले गर्ने।

निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीलाई व्यक्ति हत्याको कसुरमा सजाय

राप्ती नगरपालिका-२ का २४ वर्षीय राजकुमार चेपाङको मृत्यु भएको घटनामा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज सुरक्षार्थ खटिएका सुरक्षाकर्मी चिरणकुमार बुढालाई दोषी ठहर गर्दै जिल्ला अदालत चितवनले ०७८ असार २८ गते ९ महिना कैद हुने फैसला सुनाएको छ। न्यायाधीश गायत्री रेग्मीको इजलासले आंशिक अभियोग दावी पुग्ने भन्दै आरोपित बुढालाई नौ महिना कैद, ९ हजार जरिवाना र २ लाख रुपियाँ क्षतिपूर्ति भराउने फैसला गरेको हो। मनसायपूर्वक हत्या भनी कर्तव्य ज्यान मुद्दा दर्ता भएकोमा भवितव्य भनी अदालतले फैसला सुनाएको चितवन जिल्ला अदालतका श्रेष्ठेदार ईश्वर आचार्यले बताए। मृतक चेपाङसहित सात जना स्थानीय मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र पर्ने निकुञ्ज क्षेत्रमा ०७७ साउन १ गते निउरो र घुंगी खोज्न भनी गएको अवस्थामा निकुञ्जका सुरक्षाकर्मीले नियन्त्रणमा लिई यातना दिनुका साथै कुटपिट गरेका थिए। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको सुरक्षार्थ खटिएका बुढाको कुटपिट तथा यातनाका कारण पीडित राजकुमार चेपाङको साउन ८ गते मृत्यु भएको थियो।

हुदा दर्जामा कार्यरत नेपाली सेनाका कर्मचारी चिरणकुमार बुढाविरुद्ध मृतक राजकुमारका बुवा विष्णुलाल चेपाङले ०७७ भदौ २५ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा उजुरी दिएका थिए। यस अघि साउन ८ गते पीडित परिवारले राजकुमारको मृत्यु निकुञ्ज सुरक्षाकर्मीको कुटपिट तथा यातनाबाट भएको भन्दै दिएको उजुरी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, चितवनले साउन ११ गते दर्ता गरेको थियो। मृतक राजकुमार चेपाङको बुवाले भदौ २५ गते भने नामै किटेर उजुरी दिएपछि प्रहरीले मुद्दा प्रक्रिया अघि बढाएको थियो। आरोपित बुढालाई प्रहरीले असोज १२ गते गिरफ्तार गरेको थियो। मृतकको परिवारलाई चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जले ७ लाख, र राप्ती नगरपालिकाले ३ लाख रुपियाँ राहत उपलब्ध गरायो। अति विपन्न सीमान्कृत समुदायका परिवारको लागि राप्ती नगरकै उपप्रमुख इमानसिंह लामाले निजी खर्चबाट घरसमेत बनाइदिएका छन्। उक्त घटनाको इन्सेक, एड्भोकेसी फोरम लगायतका मानव अधिकारवादी संस्थाहरूले स्थलगत अनुगमन गरी घटनामा संलग्नलाई कारवाही, पीडित परिवारलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन तथा यस्ता घटना दोहोरिन नदिन आवश्यक व्यवस्था गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मार्फत सरकारको ध्यानाकर्षण गराउँदै प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका थिए।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ https://ratopati.com/story/213432/2021/12/29/chitwan-national-park?fbclid=IwAR0IfctaJfirAnsDsgWOXrrWLS0B1ItYlnTM-2Z_opj7axnII-6n0dYL9fM
- ▶ <https://www.himalkhabar.com/news/111720>
- ▶ <https://bit.ly/34pLah8>
- ▶ <https://bit.ly/3uhExZ7>
- ▶ <https://moolbato.com/2020/07/34253/>
- ▶ <https://bit.ly/35u7bMf>
- ▶ <https://dnpwc.gov.np/ne/conservation-area-detail/78/>
- ▶ <https://dnpwc.gov.np/ne/publication-detail/6/>
- ▶ <https://bit.ly/3Gk3Zjh>
- ▶ <https://bit.ly/3ocGq5K>
- ▶ <https://bit.ly/3KZjYGW><https://bit.ly/32R2lrE>
- ▶ <https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/68641/2021-08-12>
- ▶ <https://nepallive.com/story/270619>
- ▶ राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐन, निकुञ्जको वार्षिक प्रतिवेदन,
- ▶ चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय
- ▶ चितवन दर्पण पुस्तक, २०७८

